

PRVE PARLAMENTARNE VOLITVE V ISTRI 1848

Istra je bila štiri stoletja delno pod beneško, a delno pod avstrijsko oblastjo. Po propadu beneške republike 1797 in potem ko je bila 1813. dokončno vzpostavljena avstrijska oblast, je zaradi tega prišlo v Nemško zvezo samo njeno nekdanje avstrijsko področje skupno z ostalimi nasledstvenimi habsburškimi deželami.

Iz tega vzroka se ni celotna Istra udeležila volitev, ki so bile 1848. v Frankfurtu za vsenemški državni zbor. Tako imenovana avstrijska Istra bi morala imeti samo enega predstavnika. Ko so mesec pozneje volili v avstrijski polovici monarhije predstavnike za ustavodajni državni zbor na Dunaju, je sodelovala tudi tako imenovana beneška Istra.

Volitve za frankfurtski državni zbor so bile sicer splošne, toda ne neposredne. Volivci so volili «izbrane volivce» (zaupnike, voljence, izvoljene volivce) in ti bi šele morali voliti predstavnike. Ker so meseca aprila bržkone s pomočjo državnih uradnikov izbrali zaupnike v okraju Podgrad, Voloska, Pazin in Belaj, so 10.5 pristopili v Pazinu k volitvam narodnih predstavnikov. Ker je dr. Gabrijel Jenny, pristaš odvetniškega urada v Trstu, nastopil šele proti koncu aprila s svojo kandidaturo in 2.5 objavil tudi svoj program, so zaupniki soglasno izvolili dr. Petra Kandlerja, zgodovinarja in urednika lista «L'Istria», a dr. Jennyja za njegovega namestnika. Kandler se je že naslednji dan odpovedal mandatu in tako je le dr. Jenny postal predstavnik.

Hrvatski in slovenski kmetje, ki so dobili naenkrat in nepričakovano politične pravice, se prav gotovo niso predstavili na volišču. Kakor drugod so tudi oni mislili predvsem na svojo socialno osvoboditev. Njihovo abstinenco od volitev zaupnikov bi lahko pojasnili s tem, da so se zavestno upirali vsenemškemu prizadevanjem frankfurtskega državnega zbora. Taki primeri so bili v mnogih čeških in slovenskih krajih. Delo tega državnega zbora pa ni imelo pravzaprav nobenega vpliva za nadaljnji razvoj razmer v Istri. Meseca julija so italijanski predstavniki v dunajskem ustavodajnem državnem zboru odločno odbili predlog bolzanskega predstavnika Unterrichterja, da bi se beneška Istra priključila Nemški zvezi. Pri tem so se sklicevali na svojega hrvatskega tovariša Josipa Vlaha, ki je imel enake poglede.

Kolikor bolj se je na dunajskem čvoru krepila reakcija, v toliko večjem številu so avstrijski predstavniki zapuščali frankfurtsko državni zbor. To je storil tudi dr. Jenny. Zaradi odpora volivcev ni prišlo več do ponovnih volitev.

Volitve za avstrijsko ustavodajno državno zbornico so bile v vsakem oziru bolj značilne. V njih je sočeloval znaten del hrvatskih in slovenskih kmetov. V enem volivnem okrožju je bil izvoljen tudi eden istrski Hrvat. Čeprav je kmetje predvsem žulilo vprašanje socialne osvoboditve, vidimo iz podatkov

nekega drugega okrožja, kako sta odkrito nastopili druga proti drugi dve stranki, ki sta imeli več ali manj nacionalno oboje. Končno nam številni podatki o udeležbi na volitvah dajejo tudi možnost povsem verjetne določitve številnega stanja med slovanskim in italijanskim življem v Istri 1848. leta.

Volitve v ustavodajno državno zbornico, ki jih je pod pritiskom marčne revolucije razpisala vlača s cesarskim patentom z dne 23.5, so se vršile na osnovi splošne volivne pravice. Aktivno in pasivno volivno pravico je imel vsak državljani z dopolnjenim 24 letom starosti, ki je imel vse državne pravice, ki je šest mesecev živel v istem kraju, ki ni bil sluga, dninar ali berač, ki živi od miloščine drugih. Vsakih 50 tisoč prebivalcev je volilo po enega predstavnika v enodromno zbornico. Toda tuči ob tej priliki niso bile volitve neposredne: volivci so najprej volili zaupnike in šele ti so volili predstavnike. Istra je bila, kot je razvidno iz priložene razpredelnice, razdeljena na pet volivnih okrožij. Volitve so bile 5.6 in 17.6.1848.

Volivno okrožje	Upravna okrožja	Vpisanih volivcev	Volilo volivcev	Izvo. ljenih zaupni. kov	Kandidat dobil glasov	Izvoljen predstavnik
I.	Koper	7.527	3.337 ali 44,33%	96	66 ali 68,75%	Antonio Madonizza
	Piran					
II.	Buje	11.164	3889 ali 34,83%	98	93 ali 94,89%	Michele Fachinetti
	Motovun					
	Buzet Poreč					
III.	Pazin	9.062	3362 ali 37,09%	96	52 ali 54,16%	Carlo De Franceschi
	Rovinj Vodujan					
IV.	Krk	8.927	4157 ali 46,56%	71	36 ali 50,70%	Francesco Vidulich
	Cres					
	Lošinj					
	Labin Pula					
V.	Podgrad	8.050	3446 ali 42,81%	103	61 ali 59,22%	Josip Vlah
	Volosko Belaj					
Skupno		44.730	18.191 ali 40,66%	464	464 ali 66,38%	

Takole navaja rezultat in razdelitev na volivna okrožja De Franceschi, eden izmed petih izvoljenih predstavnikov (Dodajam število v odstotkih in skupno število — glej razpredelnico).

VOLIVNA OKROŽJA V ISTRI LETA 1848

I. okrožje: Koper, Piran; II. okrožje: Buje, Motovun, Buzet, Poreč; III. okrožje: Pazin, Rovinj, Vodnjan; IV. okrožje: Podgrad Volosko, Belaj

De Franceschi ne navaja števila prebivalstva za vsako volilno enoto niti skupnega števila prebivalstva za vso Istro. Ker pa De Franceschi navaja točno število zaupnikov in ker so se zaupniki volili na vsakih pet sto prebivalcev, lahko izračunamo približno število prebivalstva v vsakem volilnem okrožju. Po številu volivcev, vpisanih v volilne sezname, ki jih navaja De Franceschi, si lahko napravimo sledečo pregledno razpredelnico:

Volilno okrožje:	Število prebivalcev:	Število volivcev:
Prvo	48.000	7.527 ali 15,68%
Drugo	49.000	11.164 ali 22,78%
Tretje	48.000	9.062 ali 18,87%
Četrto	35.500	8.927 ali 25,14%
Peto	51.500	8.050 ali 15,63%
Skupno:	232.000	44.730 ali 19,28%

Ce je bilo torej od 232.000 prebivalcev 44.730 volivcev, je povprečno volilo 19,28% prebivalstva, ki je vsaki peti prebivalec. (Pozneje, ko so uvedli sistem volilnih kurtij, se število volivcev padlo na 5,3% vsega prebivalstva). Od 44.730 volivcev je volilo zaupnike samo 18.191 ali 40,66% volivcev, odnosno 2/5, a vzdržalo se je 26.539 ali 59,34% volivcev. Od 464 izvoljenih zaupnikov jih je za predlagane kandidate glasovalo 308 ali 66,38%. Izvoljeni predstavniki so tako dobili samo 2/3 zaupniških glasov.

V prvem volilnem okrožju (Koper, Piran) je bilo 48.000 prebivalcev, a od njih le 7.527 ali 15,68% volivcev, torej daleč izpod povprečnega števila odstotkov za vso Istro (19,28%). Nedvomno je, da niso bili v tem okrožju volilni sezname vestno sestavljeni. Tudi volilna udeležba je bila slaba. Za zaupnike je glasovalo 3.337 ali 44,35% volivcev, a vzdržalo se je 4.190 ali 55,67% volivcev. Torej nad polovico, toda kljub temu niso v nobenem drugem volilnem okrožju v Istri pristopili volivci v tako visokem odstotku k volitvam zaupnikov. Pokazali so največje zanimanje za te volitve in prekoračili povprečen odstotek za vso Istro (40,66%).

Od 96 zaupnikov jih je za predlaganega kandidata (Madonizza) glasovalo 66 ali 68,73%, torej nad dve tretjini. Prvo in tretje volilno okrožje sta po številu prebivalstva na tretjem mestu. Imata isto število prebivalcev in zaupnikov, a različno število volivcev.

V drugem volilnem okrožju (Buje, Motovun, Buzet in Poreč) je bilo 49.000 prebivalcev, pa je bilo to volilno okrožje na drugem mestu po številu prebivalcev. Volivcev je bilo 11.164 ali 22,78%, torej nad povprečnim številom odstotkov za vso Istro. Nedvomno je, da so bili volilni sezname sestavljeni bolj vestno kot v prvem volilnem okrožju.

Volilna udeležba je bila tu najslabša. Volitev se je udeležilo samo 3.889 ali 34,83% volivcev, komaj nekaj nad 1/3. Tukaj so volivci pokazali zelo majhno zanimanje za volitve in njihov odstotek je daleč izpod povprečnega odstotka za vso Istro.

Od 98 zaupnikov je glasovalo za predlaganega kandidata (Fachinetti) 93 ali 94,87%. Od vseh petih kandidatov, ni dobil nobeden tolikšnega števila glasov.

V tretjem volilnem okrožju (Pazin, Rovinj, Vodnjan) je bilo od 48.000 prebivalcev 9062 ali 18,87% volivcev, torej tudi tu pod povprečnim odstotkom za vso Istro, toda kljub temu bolje kot v prvem volilnem okrožju (15,68%). Volilni sezname tudi tu niso bili vestno sestavljeni, toda vendar bolj vestno kot v prvem volilnem okrožju.

Zaupnike je volilo 3.362 ali 37,09% volivcev, nekaj več kot v drugem volilnem okrožju (34,83%), torej znatno pod povprečnim odstotkom za vso Istro. V četrtem volilnem okrožju (Krk, Cres, Lošinj, Labin, Pula) je bilo 35.500 prebivalcev in to volilno okrožje je tudi po številu prebivalcev najmanjše. Od teh je bilo 8.927 ali 25,14% volivcev, torej daleč nad povprečnim odstotkom za vso Istro. V nobenem volilnem okrožju ni bil odstotek volivcev tako visok, kar pomeni, da niso bili nikjer drugje volilni sezname tako vestno sestavljeni, kot so bili v četrtem volilnem okrožju. Zaupnike je volilo 4.157 ali 46,56% volivcev. V nobenem drugem volilnem okrožju niso pokazali takšnega zanimanja za volitve, elj kljub temu se jih je 4.770 ali 53,44% vzdržalo, to je nad polovico. Volilna udeležba daleč prekaša povprečen volilni odstotek za vso Istro. Od 71 zaupnikov je glasovalo za predlaganega kandidata (Vidulich-a) samo 36 ali 50,70%. Vidulich je torej dobil en glas več od polovice.

V petem volilnem okrožju (Podgrad, Voloska, Belaj) je bilo 51.500 prebivalcev in po številu prebivalstva je bilo to okrožje največje. V volilne sezname je bilo vpisano 8050 ali 15,63% volivcev, torej daleč izpod povprečnega odstotka za vso Istro. V tem volilnem okrožju so bili volilni sezname sestavljeni najbolj površno.

Zaupnike je volilo samo 3446 ali 42,81% volivcev, torej več kot v drugem in tretjem volilnem okrožju, manj pa nego v prvem in četrtem. Odstotek volilne udeležbe je še vedno nad povprečnim odstotkom za vso Istro.

Od 103 zaupnikov jih je glasovalo za predlaganega kandidata (Vlah-a) 61 ali 50,22%, nekaj manj kot tri petine.

Sledi torej iz navedenih podatkov da volilni sezname niso bili vestno sestavljeni, da pri volilcih ni bilo veliko zanimanja za volitve in da tudi izvoljeni predstavniki niso dobili znatnega števila glasov.

Največ je podatkov o podrobnostih volilne borbe in delitve volivcev za tretje volilno okrožje.

V Pazinu je volilo 96 zaupnikov, ki so oddali svoje glasove za sledeče kandidate:

Carlo De Franceschi	52
Giovanni Rimondo	39
Gia Domenico Picedi	3
Gian Antonio Canciani	1
odvetnik Massapust	1
skupno	96

Iz tega izhaja, da je bila borba za mandat zelo živahna in da je De Franceschi dobil večino samo z dvema glasovoma. On sam navaja, da je bilo v njegovem volilnem okrožju 25 volič.

Okrožje Rovinj	7
» Vodnjan	8
» Pazin	10
skupno	25

V pazinskem okrožju so bila sledeča voliča: Pazin, Zminj, Sv. Peter v Sumi, Tinjan, Trviž, Zareč, Novaki, Pičani, Gradišče in Lindar.

De Franceschi navaja zanimive podatke za četrto volilno okrožje, kjer je bil izvoljen Francesco Vidulich, poznejši deželni glavar in dolgoletni predsednik istrskega deželnega zbor-

ra. Niti iz tega okrožja niti iz ostalih, razen iz tretjega, ni nobenih podatkov o borbi med kandidati. De Franceschi pa trdi, da so bile v tej dobi na Lošinju dve stranki. Zaradi njene medsebojne borbe je bilo življenje neznosno. Eno stranko je vodil Italijan — odvetnik Francesco Vidulich, drugo župnik v Lošinju Hrvat Vinko Skopinič. Iz vsega se zdi, da je hrvatska stranka kandidirala Skopiniča, ki je dobil 35 glasov nasproti Vidulichu, ki jih je dobil 36.

Zaradi izvolitve Vidulicha je Skopiničeva stranka vložila pritožbo, ki ni šla toliko časa naprej na Dunaj, dokler ni parlament 25.8. verificiral mandata. Ta njegova opreznost nam dokazuje, da je pritožba navajala različne nerednosti, zaradi katerih se je Vidulich bal, da ne bi bili njegovega mandata overovili.

V četrtem volivnem okrožju so istrski Hrvati izgubili torej, kot iz navedenega izhaja, svoj mandat zaradi enega samega glasu. Nedvomno pa je, da so zmagali v petem volivnem okrožju (Podgrad, Volosko, Belaj). Tu so izvolili Kastavčana Josipa Vlaho, bivšega sodnega svetnika v Milanu. V dunajskem parlamentu je bil prvi hrvatski predstavnik.

Značilno je, da so bile dva meseca preje na področju tega volivnega okrožja (iz katerega je bilo za časa volitev v avstrijsko ustavodajni državni zbor izvezeto okrožje Pazin) volitve v državni zbor v Frankfurtu, v katerega je bil z uradniškimi glasovi izvoljen Italijan Peter Kandler. Zdaj so na istem področju izvolili Hrvata Vlaho in malo je manjkalo, da bi prišlo do takšnega rezultata tudi v četrtem volivnem okrožju. V dunajskem parlamentu so 1948 leta predstavljal Istro 4 Italijani in 1 Hrvat. Ali je to razmerje ustrezalo njihovemu številčnemu razmerju?

Iz sredine 19. stoletja je več mnenj o narodnostni pripadnosti Istre. Razen znanega Czoernigovega statističnega dela («Die ethnologischen Verhältnisse des oesterreichischen Kuestenlandes 1851»), ki objavlja podatke za 1846 leto, je za 1848 leto izjava ministra za notranje zadeve grofa Stadionu z

dne 15.8. S to svojo izjavo je pobijal trditve italijanskih predstavnikov, da je po vsej Istri znan le italijanski jezik. Stadion je dobro poznal istrske razmere, ker je bil ož 1840-47 namestnik v Trstu. V svoji izjavi je potrdil, da od 234 tisoč prebivalcev Istre 150 tisoč ne govori niti ne razume italijanski in da jih pripada italijanski narodnosti le 60 tisoč. Za 1849 in 1850, leto daje poročilo Benussi v svoji istrski zgodovini. Vsa ta mnenja pa se lahko preizkusijo na osnovi volivnih rezultatov v avstrijsko ustavodajni državni zbor 1848. Če jih razporedimo, dobimo sledečo razpredelnico.

Po Czoernigu (str 31)		Po Stadionu	
1846.		1848.	
Italijanov	60.040 ali 26,32%	60.000 ali 25,64%	
Slovanov	166.450 ali 73,00%	174.000 ali 74,36%	
Romunov	1.545 ali 0,68%	—	
Skupno	228.035 ali 100%	234.000 ali 100%	

Po Benussi-ju str. 489		Po Besussi-ju str. 614	
1849.		1850	
Italijanov	55.100 ali 25,40%	56.734 ali 24,87%	
Slovanov	127.011 ali 58,55%	171.381 ali 74,13%	
Mešanih	34.818 ali 16,05%	—	
Skupno	216.929 ali 100%	288.115 ali 100%	

Razpredelnice obsegajo podatke za 1846, 1848, 1849, 1850, leta. Razlika med njimi je majhna. stadionovi podatki se približujejo številu 232.000 prebivalcev. Toliko jih tudi izhaja po številu zaupnikov iz 1848. Vsi podatki pa trdijo isto: da je bilo pred 100 leti v Istri približno 1/4 prebivalcev Italijanov in 3/4 Hrvatov in Slovencev.

Vercors: POLITIČNA LAŽ

Kako težak je bil ta molk! Toda Gaspar se je čutil čudno lahek. «No, prav», je pomislil, «vse je na kocki». Za svojim hrbtom je zaznaval mrmranje zaročnikov. Slišal je neki glas: «Odkod prihaja?» vendar ni bil prepričan, da je šlo zanj, kajti drug glas je malo razdraženo zašušljal: «Ne, ne, ne tale». Toda predsednik se je znašel. Planil je:

«Toda saj si nasprotujete! Pri preiskavi ste izjavili...»

Gaspar je to priznal. Dodal je, da gre za pomoto. Da, zares se mu je zdelo, da je pri tem kosilu opazil Capitaa. Toda tisti, ki ga je imel za Capitaa, je bil neki trgovec iz Coimbra; sinoči ga je spoznal v mestu.

Pogled na predsednika je bil žalosten. Bil je povsem zbežan. Ni si mogel kaj, da ne bi iskal s pogledom Spanze, kakor da bi ga prosil pomoči. Toda Spanza je ravnodušno pobešal oči k tlom.

«Ce je stvar taka», je začel predsednik z negotovim glasom, «če je stvar taka... bi bilo morebiti... najbolje...»

Spanza je vstal brez naglice in se obrnil k njemu. «Ali lahko dobim besedo?»

«Govorite!»

Pokazal se je mali beli podočnjak.

«Zdi se», je dejal Spanza, «da je bila preiskava izvršena prav površno. Preden so sklicali Grao Conselho, bi se bili lahko prepričali, ali priča zanesljivo ve, kar trdi. Srečni smo in v olajšanje nam je, da Capitaov beg ni nujno tako usoden dokaz, kakor smo mislili. Drži pa, da je nekdo pravkar priznal pred Conselho, kako se je udeležil usodnega kosila, kjer je bilo izdanih sto osemdeset naših ljudi: priča Diaz. Kaj je počenjal pri zakladniku Boccageu? Ali mu je delal na ukaz? Na čigav? Ali nam more odgovoriti?»

Sedel je. «Kako je samozavesten!» je pomislil Gaspar. «Prav ima: kaj morem reči? Vse so se mu vrtinčile, da se ga je lotevala omotica: «Naj ga obdolžim? Ves Cenáculo me bo postavil na laž. In tudi če bi moral priznati, da je lagal? Vse bo zaobrnil sebi v čast: «Prihodnost me bo opravičila». Kako naj dokažem nasprotno? In potem... in potem...» si je rekel z bridko otožnostjo, «nisem niti sam prepričan... to je najhujše».

«Naš Padre Spanza», je rekel naposled s trudnim glasom, da bi ne molčal, «ve bolje kakor jaz, kaj lahko odgovorim in kaj ne».

Spanza se je s presenečenim obrazom obrnil k predsedniku:

«Kaj hoče reči? Nikoli nisem videl tega človeka, iz katere confrarie je?»

«Iz katere confrarie ste?» je vprašal predsednik.

«Miguela de Palme», je rekel Gaspar.

«Iz katere familie?»

«Vražji človek!» je pomislil Gaspar. «Sicer pa, kocka je padla». Rekel je:

«Iz Valladarove». Nastal je premolk.

«Glej no...» je rekel Spanza.

Pustil je, da se je molk še podaljšal; nato je spet vstal:

«Najmanj, kar lahko storimo», je dejal, «je po mojem, da obnovimo preiskavo, začeni s tem novim dejstvom. Torej da si zagotovimo, da nam kriva priča Diaz ne bo ušla».

Sedel je in videti je bilo, da ga stvar ne zanima več. Posve-tovali so se, Gaspara so odpeljali. Na nič ni mislil — ni si dal, da bi na kaj mislil. Bežno se je ozrl nazaj. Jorge dos Reis je bil vstal, ves zbor je obračal oči k dekanu; Spanza je gledal drugam.

Medtem ko so Gaspara stražili v sosednem prostoru in čakali drugih povelj, je dojemal skozi vrata meketajoči glas, ne da bi razumel besede. Glas je obmolknil. Oglasili so se drugi, nastal je hrup, pomešan z vzkliki. Vse je preglasil Spanzov glas, ki je rekel trdo:

«Očitno je, da so v skrivnem dogovoru.»

Spet se je začelo hrumenje, podobno ponavljajočemu se šumenju morja. Potem je nastal globok molk. Sredi nejasnega mrmranja je bilo slišati dolgo topotanje. Naposled, po zelo dolgih minutah, je neki glas rekel:

«Predlog za nezaupnico je sprejet».

«Spanza je zmagovalec», je pomislil Gaspar in se bridko porogal sam sebi. Pomislil je še: «Gospodar Svete lige». Na robu njegove zavesti je trepetal glas, ki je hotel reči: «Vse je končano». Toda Gaspar mu ni dal bo besede, tako da je glas samo zamrmral: «Kaj bo naredil iz nje?»

Ukazali so, da je treba počakati zore, preden bi odpeljali Gaspara domov in ga tam stražili. Corte in zbor sta že odšla. Ce náculo je še ostal, da se posvetuje. Bilo je okoli polnoči.

Gasparovi stražarji so posedli, da so lahko metalj kocke. Gaspar je šel in se naslonil na steno v kotu, zavitem v mrak, in tam začel misliti, misliti in misliti.

«Ali sem ravnal kot modrijan ali kot norec?» je preudarjal. «Najprej: kaj mi je potlačilo laž v grlo?» Skušal je mirno presoditi svoje dejanje. «Najprej sem doumel», si je rekel in je namrščil čelo, ker ni več jasno videl tega, kar je bil doumel. «Ko bi jih bil prevaral», je mislil, «kaj? Delal bi v Spanzovo korist. Prav. Toda ravno to sem vendarle storil, in sem se vril tega šo»

pogubil». Vprašal se je: «Ali to obžalujem?» Zmajal je z glavo: «Ne. Nič mi ni žal. Ne gre več za to — vsaj zame ne». «Nekaj sem doumel», je ponavljal, «poglejmo... poglejmo...» Začel je iznova: «Ko bi jih bil jaz hote prevaral... Ah!» je pomislil počasi, «potem bi bil postal njihov — kaj? naprotnik... Sangué de Christo!» je vzkliknil sam pri sebi, «zdaj vem! Če si jemljem pravico, da jih s kakršno si bodi pretvezo varam, jih spodbujam, naj store enako: da ravnajo tako z menoj, kakor sem ravnal jaz z njimi... da me nalažejo... in če vsi varamo drug drugega...» Obsijalo ga je razsvetljenje: «... če si brez sramu lažemo, ne bomo znali nikoli... nikoli ločiti resnice od neresnice, nikoli ne bomo vedeli, ali se podpiramo ali se bojujemo med seboj, ali se sploh bojujemo za isto stvar!» Misli so se mu zdaj podile po glavi tako naglo, v taki zmedi, da jih ni utegnil več niti usmerjati niti slediti. «Kakšna zmešnjava!» «Ali je Valladar v resnici nevaren?» «Spanza je vse preračunal. Od kdaj?» «Kaj je res? Kako naj človek to ve? Tega ni mogoče». «Saj zato: prav tu je strup laž!» «Kako naj vemo, kam nas vodijo naši voditelji, ali nas varajo? Praviijo, da gredo sem, pa gredo tja». «Toda morebiti je bolje tam kakor tu morebiti je to v našo korist?» «In če ni v našo korist? Če je samo za njihovo častihlepnost? Kako naj človek to loči?» «Spanza me je poslal k Boccageu... Ali je že tedaj računal s tem...?» «Vsi ti Frades, ki so jih prijeli naslednji dan... kakor zanalašč... Kdo jih je izdal?» Malo je manjkalo, da ni na ves glas zavpil: «Ne! ne! Saj ni mogoče!» Njegove misli so se še zmerom vrtele: «Slepa poslušnost... do kod slepa? Vse do hudodelstva?» «Spanza bo rekel: namen me bo opravičil.» «No, saj morebiti je res?» «In če je iskren?» «Kaj pa če ni?» «Kdo ve? Kdo more vedeti? Nihče, nihče — razen njega. Edino on ve, ali je res ali ne». «Kam nas bo sedaj peljal?» «Prezira nas, ker nas vara. Kdor vara svoje prijatelje, jih prezira, se ločuje od njih, ravna z njimi kot s sovražniki, Spanza ravna z nami kot s sovražniki. Zase dela, ne za nas, ne za Sveto ligo, ne za boga!» «Toda če ne more ravnati drugače? Če ne more povedati resnice?» «Ne! Kar sem razumel in sprejel jaz, bi lahko prav tako razumeli in sprejeli tudi drugi... Ali je gotovo tako? Res, ni gotovo. Lahko bi se razšli in enotnost lige bi bila ogrožena. Spanza ima prav... Toda ali je bilo sploh res, kar mi je govoril o Capitáu, o papežu? Verjetno tudi to ni res. Zakaj bi bilo bolj res kakor tisto, kar mi je naročil, naj trdim? Kje se je začejala njegova laž, kje se je končevala? Kaj sem ubogal?»

Zavedel se je, da stoji sredi temnega prostora. Po licih mu je curljal znoj. Stražarji so ga vznemirjeno opazovali. Vrnil se je v svoj kot in sedel na zemljo.

«Naredimo malo reda», je pomislil. «Vprašanje: ali te grize to, da si pomagal Spanzu pogubiti Valladara? Ne, Iskreno?» Preudariil je in zaključil: «Isreño, Ko bi ti bili rekli: 'ubij ga?' Bil bi ga ubil. Ali bi storil to še sedaj? Bi, tudi še sedaj. Tudi če bi vedel, da so te nalagali?» Planil je kvišku: «Ah, ne!»

Ostal je negiben, nekam odrevenel. «Zakaj ne? Ubil bi ga torej samo zato, ker je preveč podvržen papežu? Nesmisel: ko bi mi bil Spanza dejal: 'Ubij ga, ker je premalo podvržen,' bi ga bil prav tako ubogal. Ni mi potreben razlog, da ubogam. Toda če ti ga že dajejo, hočeš da je resničen... Ah! zadržal bi te torej ne bil razlog, temveč laž. Tako sem spet pri tem, ne morem se izkupati iz tega». Zazdelo se mu je, da hipoma vidi prav jasno vase: «To je, seveda, to je: potrebno mi je zaupanje, to je vse. Zanesljivo moram vedeti, da ubogam povelja, ki služijo Sveti ligi, in bogu ter njegovi Pravici — ne pa hladnim naklepom ča-

stihlepneža. Nič več. Če pa mi lažejo, in tudi če trdijo, da v mojo korist, kako naj zanesljivo vem?» Zdaj se je čutil čudovito miren. «Iz česa je izviralo zaupanje, ki sem ga čutil do Valladara? Lokav in varljiv je kakor drugi, kakor sem bil sam, in nima pomislekov — toda proti sovražniku. Proti sovražniku, ki se je s svojo hinavščino in svojimi zvijačami prvi ločil od nas, ki se je sam izobčil iz bogaboječega ljudstva. Nam pa ni Valladar nikoli lagal, kvečjemu nam je katerikrat rekel: 'Danes vam tega ne bom pojasnil, ker še ne morem. Pojasnim vam pozneje'. In zares nekega dne nam je stvar pojasnil. Predvsem pa, predvsem pa,» je mislil čudovito jasno, «nikoli nam ni ukazal, naj lažemo drug drugemu! Nikoli, naj varamo drug drugega! Tako, da, tega človeka je bilo mogoče slepo ubogati...» Zavzdihnil je: «To zaupanje me je uspavalo... Tako prijetno je bilo, ker je bilo vse tako preprosto... toliko bolj preprosto...» Zagrénjeno je pomislil: «Toda Sveta liga ni mošeja, kjer bi vsakdo pustil pri vratih sandale svoje nravi s prahom svojih hrb. Zatočniki so ljudje, nič več: ne angeli ne živali niso. Voditelji prav tako kakor drugi — voditelji: še bolj kakor drugi, ker so častihlepni. In njihovi ukazi so narejeni po njihovi podobi. Če slepo ubogaš, ubogaš morebiti angela, morebiti pa žival...» In še je mislil: «Hotel sem se odpovedati sam sebi... dati v nič svojo razsodnost, svojo vest... in kam me je to pripeljalo...»

Zdriznil se je: vrata so se odprla. Stari Senhor dos Reis je odšel z Rebellom. Gaspara nista videla ali ga nista hotela videti. Sledil jima je orjaški Da Cunha, težko noseč trebuh nad svojimi debelimi razkrcenimi stegni. Obdajali so ga trije člani. Za trenutek je ustavil svoje velike brezizrazne oči na Gasparu v njegovem mračnem kotu in jih spet odvrnil.

Spanza je prišel zadnji. Njegova visoka, mršava, malo upognjena postava se je za trenutek ustavila med podboji, toliko, da je ponjuhal ščepec tobaka. Medtem ko si je z enim prstom otresal drobce, je Gaspar opazoval dolgi, ozki obraz, v katerem je bil videti nos kakor rezilo vsajen med zblížane, trde oči. Spanza je šel skozi prostor, ne da bi se bil Gaspar zganil; pobrskal je po žepih, privlekel na dan neko reč in jo z neodločnim obrazom dvakrat, trikrat potežkal na roki; naposled se je odločil in brez naglice prišel h Gasparu. «Saj me menda ne bo blagoslovil?» je pomislil Gaspar. Spanza mu je samo pomolil tobačnico. Gaspar je vzel ščepec, ne da bi se zahvalil. Spanza je naposled dejal:

«Kaj te je prijel?»

«Ne vem,» je rekel Gaspar. «...Nisem mogel drugače,» je rekel. Nasmehnil se je in žalostno dejal: «Navsezadnje to niti ni važno?»

«Res je,» je hladno priznal Spanza.

«Vprašujem se...» je zamrmral Gaspar in gledaje Spanzu naravnost v obraz, je rekel: «...Ali vam niso moji pozni pomisleki pravzaprav celo dobrodošli?»

Prvikrat je bilo videti, da je Spanza pogledal Gaspara z iskrenim zanimanjem, brez sledu o preračunljivosti — kot človeško bitje.

«To si uganil?» je vprašal s počasnim glasom.

«V zadnjih nekaj minutah sem uganil marsikaj, je otožno rekel Gaspar, «Ze dolgo sem vam bil samo sredstvo, kajne? Zrtvovali ste me od vsega začetka.»

Spanza je uprl svoje mrzle oči vanj in dejal:

«Ali bi ne hotel biti žrtvovan za slavo božjo?»

Gaspar je pokimal,

«Bi», je rekel, «ko bi bil prepričan o tem».

«No, bodi prepričan. Česa me sumiš? Menda ne, da izdajam?»

Gaspar si je pomišljal, nato je rekel: «...Ne». Dodal je: «Ne zdaj». Popravil se je. «To je odvisno od tega, kakšen pomen pripisujemo tej besedi. Do zmage boste služili ligi. Toda potem... toda potem... dušo satrapa imate!» Strastno mu je vrgel: «Ne služite niti bogu niti ljudstvu! Služite samo sebi!»

«Nikar no!» je ugovarjal Spanza, «nikar no! Ko bi bil slavo vohlepen, bi bil ligo že zdavnaj prodal Pombalu».

«Ne», je rekel Gaspar. «Nočete krhke oblasti, ki je povsem odvisna od muh gospodarja». Dočal je: «Znali boste uporabiti moč lige za zanesljivejšo oblast». Pomišljal si je in rekel kakor proti svoji volji: «In ne verjamem, da bi bili tako zelo nizkotni».

«Na srečo».

«Ne, na nesrečo». Zavzdihnil je: «Zaradi tega je vse tako zapleteno». Ovladal se je in rekel trdo: «Spanza, Spanza, čemu neki bi mi še lagali? Zdaj vem, kdo ste. Prepozno; tega ne utegnem več sporočiti drugim; in najhujše je, ker sem vam pomagal, da se povzpnete».

«Ali ne praviš več: Treba je tvegati?».

«Ne preklicujem nobene izmed svojih besed — razen ene».

«Katero?».

«Slepo»

«Ker te pnižuje?».

«Ker podpira cilinčno čistihlepnost».

Spanza je zasukal pogovor drugam in rekel:

«Valladar je nevaren za našo zmago: ali rajši tvegaš to?».

«Ker vi lažete, ne vem, ali je nevaren. Vem samo to, da nam je zvest, nam, Rimu in bogu. Toda vi? Kdor zaničuje ljudstvo in ga vara, je istega rodu kakor Pombal: pozneje bo teptal svoje. Naložij jim bo jarem!».

Spanza je našobil ustnice v polusnehljaj, nato je zganil ramena, kakor da hoče stresti raz sebe nadležen oklep. Po časi je zmajal z glavo in rekel:

«Škoda, Nisi bil neumen...».

«Sem že v preteklem času — že mrtev», je pomislil Gaspar.

«Pravzaprav si imel bistro oko...» je nadaljeval Spanza. «Lahko bi bil kaj naredil iz tebe... Toda čemu? Preveč si zapleten v svoje babje marnje!».

«Čemu pravite tako, Spanza? Ali bogu, pravičnosti, ljubezni?».

«Gotovo ne...».

Odgovoril je z razdraženim glasom, toda tako mlačno, da je Gaspar pobledel. — «Ah!...» je pomislil, «torej sem še upal... Končano je».

«Ali znaš obračati samo besede?» je čejala Spanza. Zdelo se je, da omahuje, da je moral premagati nekaj pomislek, preden se je naposled zagnal: «Que doudo! (Kakšen tepc) In vendar si mi pokazal, da te boj veselil! Ali ti ta užitek ni dovolj?».

«Ne», je rekel Gaspar. «Prepričan sem, da tudi Valladaru ni dovolj, da ni dovolj nobenemu izmed nas». Kakor da bi hotel premeriti, kako velika je nezgoda: «Ad Majorem Dei Gloriam...; (Vse v večjo slavo božjo...) to vam je najmanjša skrb, kajne?».

Oliverio ga je nestrpno ošinil:

«Ali misliš, da ste bogu tako zelo potrebni za njegovo slavo?».

«Toda vam smo zelo potrebni za vašo!»

Spanza je udaril v smeh, pomešan z jezo!

«In če bi bilo tako?».

«Tečaj bodo to razen mene opazili še drugi!» je rekel Gaspar z obupanin glasom.

«Odnesi to upanje s seboj v nebesa», se mu je robato porogal Spanza, «in prav dobro naj ti denel!».

«Pobili te bodo!» je zavpil Gaspar. «Vrnili bodo ligo bogu!».

«Ne: ljubili me bodo. Zmagovitega gospodarja vedno ljubijo!».

Povedala sva 'si vse. Zbogom, Spanza».

«Zbogom, neumnež».

KONEC